

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.10>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Варнавська І.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МОДЕРНІЗАЦІЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена участі органів міського громадського управління в модернізації інженерно-технічного комплексу в містах південноукраїнського регіону протягом другої половини ХІХ століття – початку ХХ століть. Основна увага приділена модернізації інженерно-технічного розвитку міст Півдня України, але паралельно відбуваються порівняння із іншими регіонами держави з метою визначення особливостей місцевого управління південноукраїнського регіону. У статті зроблена спроба аналізу ролі міського самоврядування у модернізації інженерно-технічного простору, тому увага акцентована на модернізації благоустрою, промислових закладів, портових споруд, участі самоврядування в оновленні освітлення, каналізації, водогонів, електрифікації, телефонізації, трамвайзації та інших проектів, пов'язаних із міським життєвим простором. Увага звернена на виникнення нових промислових міст у зв'язку із процесом модернізації, розвиток фабрично-заводського комплексу. Акцент на процесі перекваліфікації міст південноукраїнського регіону із суто аграрних на промислові та оцінка наскільки для них процес модернізації приніс позитивні або негативні наслідки. У висновках зазначено, що до нового модернізаційно-урбаністичного життя увійшли лише ті міста Півдня України, які використали необхідний потенціал, який вимагав капіталістичний час. Прокладаючи залізниці, модернізуючи порти, міста Півдня України отримали нові умови існування, які значно перевищували показники інших регіонів держави. Порівняно із іншими регіонами України, Росії, Білорусії, Прибалтики самоврядування Півдня України демонструвало приклади позитивного прикладу нових модернізаційних можливостей. Якщо пік модернізації на Півдні припав на другу половину ХІХ ст., то в інших регіонах він лише розпочався на початку ХХ ст. Тому Південь України значно у вищих розмірах використав нові можливості модернізації.

Ключові слова: Південь України, міське громадське управління, місцеве самоврядування, модернізація, інженерно-технічні комплекси.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Прагнучи сформувати сучасну українську модель місцевого самоврядування, зокрема міського, суспільство не може не враховувати національно-історичний контекст вітчизняного досвіду будівництва децентралізованої моделі самоврядування. Детальне вивчення цієї проблеми надасть змогу зрозуміти позитивні та негативні результати в діяльності самоврядних структур та дасть можливість подолання негативних тенденцій розвитку у сучасному світі. З іншого боку, позитивні приклади дадуть ключ до розуміння сутності діяльності місцевого управління та ціннісних орієнтацій для виборних громадських діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З огляду на важливість даної проблематики слід розглянути головні праці попередників. У дореволюційній історіографії розглядалися поставлені питання. Так, наприклад, Б. Веселовський [2; 3] аналізував проблеми муніципалізації державної власності та роль муніципалітетів у модернізаційні часи у контексті її управління.

У радянській історіографії в окремих, не чисельних, роботах надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтового аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено в науковому доробку відомого дослідника муніципальних питань Л. Веліхова [1].

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990 рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування. Так, в дослідженнях Ю. Нікітіна [7], О. Прищепи [11], Л. Цибуленко [12], Д. Чорного [13], Л. Шари [14] та інших у проблемно-хронологічному ключі, з виділенням загальноновизнаних етапів з історії об'єкта дослідження (до 1870, 1870–1892, 1892–1917 рр.), розглядалися багато питань, дотичних до нашого дослідження: формування, структура і компетенція муніципальних органів, їхня бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах.

Однак, не дивлячись на багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодення майже не розглядалися питання інженерно-технічної модернізації міського простору, відношення міського населення до таких нововведень, особливості модернізації в різних регіонах держави тощо.

Метою даного дослідження є спроба аналізу ролі місцевого самоврядування в модернізації інженерно-технічного простору міст південно-українського регіону та виокремлення особливостей Півдня України протягом досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваний період місцеве самоврядування південноукраїнського регіону зробило значні успіхи в модернізації та промисловому розвитку Півдня України, який менше ніж за півстоліття став одним з основних промислових регіонів імперії, але все ж таки рівень розвитку залишався повільним та відставав від країн Західної Європи та США. Головним чином це залежало від застарілості форм і методів ведення господарства, від аграрної приналежності регіону. Промислово-модернізаційний розвиток Півдня України продовжився з ліквідацією кріпосного права, розірванням традиційних патріархальних стосунків. Які, до речі, були найбільш укорінені в Московській губернії, а більш модернізованим регіоном вважався саме Південь. З початком будівництва залізниць та розвитком Донбаського вугільного басейну постали нові міста на Півдні – Донецьк та Луганськ.

Роль міського самоврядування не виразилася навіть у мобільності промислового розвитку, не продемонструвала жодної зміни за досить вели-

кий відрізок часу й у пристосуванні до капіталістичних ринкових відносин, залишаючись під традиційними ментальними схемами, навіть ніколи не зацікавилось соціальним становищем робітників на підприємства і їх медичним обслуговуванням. Але роль муніципалітетів була значно більшою в розповсюдженні ідеї промисловості як компоненту зверхності над іншими регіонами та містами, і з цієї позиції розквітнув міський патріотизм. Таким чином, всього за кілька десятиліть післяреформеного періоду завдяки ментальній конструкції муніципалітетів міста Катеринославської губернії перетворилися із невиразних сільських містечок на потужні промислові підприємства, у реальності залишаючись далекими від цього образу.

У містах Таврійської губернії протягом досліджуваного періоду отримали розвиток такі галузі фабрично-заводської промисловості: переробка продуктів тваринництва – 71 (миловарні, рибні, шкіряні, саф'янові та інші), переробки продуктів рослинництва – 33 (мучні, тютюнові, оцтові, лісопильні, крохмальні, масло бойні, пивоварні, сірникові та інші), переробка викопних продуктів – 24 (цегельні, викопні, чавунно-ливарні), змішаного виробництва – 15 (хімічні, ковальські та інші).

Тенденція в розвитку виявилася в тому, що протягом післяреформеного періоду виникли фабрики й заводи в тих містах, в яких їх не було протягом дореформеного періоду. Так, наприклад, у місті Олешки були відсутні заклади фабрично-заводської промисловості до 1870 р., а вже станом на 1892 р. у цьому місті існувало вже 6 хімічних заводів. Таким чином, промисловий переворот охопив навіть абсолютно аграрні міста, в яких абсолютна більшість населення займалася сільським господарством [5, с. 56–124].

У порівняльному відношенні тільки міста Катеринославської губернії отримали потужний промисловий розвиток. Херсонська та Таврійська губернії в домінуючому відношенні залишалися аграрними територіями, хоча й отримали резонанс у фабрично-заводському розвитку, виникали промислові заклади в тих містах, які за стилем життя наближалися до сільського. Так, можна говорити про негативні тенденції в розвитку промислового потенціалу міст і факторів, що на цей процес впливали, і критично ставилися до участі в цьому процесі громадських інститутів, але можна констатувати, що порівняно з іншими регіонами імперії на Півдні України ситуація здається не такою вже і важкою та проблемною.

Так, наприклад, у Волинській і Подільській губерніях відмічалось, що промисловість розвинута дуже слабо, й самоврядування цими проблемами майже не займалося. Залізничі почали будуватися тільки в другій половині XIX ст., але участь самоврядування була мізерною. Роль залізниць вплинула на розвиток торгівельних і урбанізаційних процесів, але не на промисловий розвиток [11, с. 113–115].

Ступінь промислової активності був вищим у Києві та Харкові [7, с. 234–328], а в Чернігові та Полтаві більш низьким [14, с. 67–87]. Міста російських губерній не становили чогось надзвичайного в розвитку промисловості та торгівлі. Здебільшого були слабкими й нерозвинутими внутрішніми торгівельними і промисловими центрами, які збували продукцію на місці і більше, ніж на 60%, залежали від привозних товарів. Головним джерелом залежності російських міст стали залізничі, які будувалися, від неросійських губерній, пов'язуючи їх із центральними регіонами, а потім залізничі спрямовувалися у внутрішні регіони держави, розподіляючи необхідну продукцію, залежно від нестатків.

Найбільш суттєво були розвинуті промислові заклади, які пов'язували власну діяльність зі спиртними напоями. Так, за статистичними даними, завжди домінували заклади винокурного, горілчаного та пивного виробництва. Тютюнові заклади займали 2-е місце, а потім йшло мукомельне, лісопильне, суконне, шкіряне, залізне, чавунне, кістяне виробництва, а також виробництво зброї за державними замовленнями. Так, наприклад, у Ковенській губернії прибутковість закладів, які виробляли спиртні напої, дорівнювала більше ніж 2 млн. руб., а прибутковість лісопильної промисловості – 69 тис. руб. [9, с. 70–72].

В абсолютному відношенні російські міста залежали від привозних товарів із неросійських територій від 60 до 86% [10, с. 118–120]. Головним чином привозними товарами були продукти сільського господарства, оскільки в російській глибинці важко було займатися сільським господарством, окрім частки південних губерній (Курської, Донської області). На заводі стояли природні умови (град, мороз та інші негаразди), тому ступінь залежності від привозу продуктів сільського господарства був вкрай високим, і, за статистикою, вони завжди займали перші місця. Вивозили переважно ліс, виробництво чавунно-ливарної промисловості, метал, цвяхи. В усіх містах без винятку просто процвітало кустарне виробництво, що може сказати про незадовільний

розвиток легкої промисловості й катастрофічну відсутність товарів першої необхідності, тому компенсація відбувалася за рахунок кустарного виробництва.

Тому можна констатувати про низький рівень промислового розвитку промисловості російських губерній. Роль самоврядування в розвитку промисловості не прослідковується. Більшість виробництва поглиналося на внутрішньому ринку. На вивезення припадало близько 34% товарів. Міста російських губерній суттєво залежали від привозних товарів із неросійських губерній залізничним шляхом. Головні проблеми російських міст – це значна віддаленість один від одного та нерозвинуті шляхи сполучення, що перетворювало їх на споживачів привозних товарів з неросійських територій.

На відміну від міст російських губерній, підключившись до капіталістичної економіки другої половини XIX – початку XX ст., муніципалітети Півдня України почали формувати власну фінансово-промислову діяльність.

Незважаючи на майже абсолютне панування принципу муніципалізації в діяльності дореволюційних міських громадських утвореннях, як відзначав Л. Веліхов [1, с. 196–424], близько третини південноукраїнських муніципалітетів майже не мали прибуткового майна, а значні внески від діяльності міських підприємств одержували тільки великі міста. На початку XX ст. відбувається швидке збільшення кількості муніципальних підприємств, однак до початку революції їх було ще вкрай недостатньо для забезпечення першочергових потреб населення. Так, за даними Б. Веселовського [2, с. 10–28], до 1917 р. лише 25,8% російських міст користувалися телефонним зв'язком, 25,7% мали водогони (у 20% міст вони були комерційними), тільки в 15,4% муніципалітетів функціонували електростанції (з них лише 50% були муніципальними), лише в 2,9% міст були трамваї (з них 79% були комерційними), а каналізацією були обладнані тільки 16 міст (1,7% від їхньої загальної чисельності).

До початку революції помітною стала проблема невідповідності між масштабами діяльності, новими завданнями, які поставили перед собою громадські діячі, що вимагали значних фінансових коштів, і вузькою податковою базою самоврядувань, пов'язаною з обмеженнями, зафіксованими в правових актах, відсутністю дешевого муніципального кредиту й надмірним дріб'язковим контролем над діяльністю міст із боку держави та адміністрацією губерній. Цю проблему збіль-

шила війна, яка почалася, зросли необов'язкові витрати, борги, скоротились витрати на освіту та благоустрій, кошториси втратили значну частку коштів із трактирного збору, цензовий склад дум, що представляв інтереси вкрай незначної, найбільш заможної частини населення міст, відсутність суворого звітності, безконтрольність, ведення справ некомпетентними особами «по старинці», без використання або з мінімальним використанням передових досягнень. Наприклад, Л. Цибуленко описувала, що в містах Херсонської губернії муніципалітети намагалися використовувати новітні технічні досягнення у веденні сільського господарства [12, с. 32–40].

На початку ХХ ст. яскраво виявилось протиріччя між запитами міської громадськості, очікуваннями поліпшення у сфері міського господарства, прагненням суспільно-активних людей (інтелігенція) брати участь в управлінні містами й тими реальними можливостями, якими муніципалітети володіли в тих умовах. У той час як усе більшу популярність у політично активній частині громадськості здобувала ідея будівлі міст майбутнього – місто-садів, у пресі повідомлялося про досягнення закордонних муніципалітетів, більшість південноукраїнських міст не мала елементарних зручностей: електрики, каналізації, водопроводу, нормального вуличного освітлення.

Слушна вказівка В. Нардової [6] про те, що навіть найрозвиненіші російські міста «при відносно прискореному зростанні прибутків, більших можливостях поповнення грошових ресурсів за рахунок кредитів і позик виявлялися не в змозі цілком задовільно вирішувати багато життєво важливих для міського населення проблем». У таких умовах була вкрай важлива політика держави, яка повинна була бути спрямована на створення сприятливих умов для росту міського господарства. Очевидна неготовність влади й значної частини думських голосних до вирішення фінансових проблем муніципалітетів, нездатність швидко й рішуче ліквідувати безліч перепон на шляху до інтенсифікації росту міського господарства, перехід його на якісно більш високий рівень були ще одним фактором, що зумовив посилення опозиційності уряду й представників міських дум у середовищі городян.

Висновки. У модернізаційні часи другої половини ХІХ – ХХ ст., на думку автора, роль міського самоврядування полягала в таких позиціях: участі у будівництві шляхів сполучення (залізниць) і модернізації портів; здачі муніципальної власності в оренду й отриманням прибутку до бюджетів, який розподіляли на сферу благоустрою.

Загалом міста Півдня України почували себе самодостатніми соціально-економічними організаціями, але ущербність і обмеженість самоврядування викликали невдоволення з боку тих, хто не був прихильником самодержавної влади. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з'являються роботи ліберально налаштованих юристів, істориків, правознавців, політичних діячів, у яких акцентувалася увага на недоліках наявної системи самоврядування, пропонувалися шляхи вдосконалювання повноважень, організації й діяльності муніципальних органів, різні варіанти їх розвитку.

Значна частина публіцистики й науково-популярних робіт ліберально й соціалістично налаштованих авторів про міське самоврядування мала практичні завдання: втягти маси в політичне життя, закликати до боротьби із самодержавством, тому такі публікації тенденційні, упереджені. У більшості з них осуду зазнали насамперед соціальний склад голосних, що нібито робив муніципалітети нездатними ефективно, на благо всім городянам, господарювати, а також твердий урядовий контроль, централізація. Більш радикальні діячі лише використовували приклад самоврядування міст, щоб підштовхнути низи до загальних протестів проти верховної влади. Більш помірні, ліберальні публіцисти обмежувалися складанням списку тих заходів у сфері міського самоврядування, які, на їхню думку, слід утілити в життя.

Критики зазнали й дореволюційні основи ведення муніципального господарства. Інформація, що наводилася в публіцистиці, про успіхи західних міст повинна була стати «найбільш красномовним докором нашій злочинній байдужості до цього роду питання». У результаті автори висували вимоги «нового життя» органам самоврядування: значного розширення виборчого права, ослаблення урядового контролю, звільнення від обов'язкових витрат, звернення роботи муніципалітетів до розвитку економічного потенціалу, освітньо-культурної сфери, медико-санітарної діяльності, благоустрою та комунальної сфери міського господарства.

Таким чином, до нового модернізаційно-урбаністичного життя увійшли лише ті міста Півдня України, які використали необхідний потенціал, який вимагав капіталістичний час. Прокладаючи залізниці, модернізуючи порти, пов'язавши новими торгівельними шляхами повітові та заштатні міста із портовими, губернськими, центральними містами та регіонами міста Півдня України отримали нові умови існування, які зна-

чно перевищували показники інших регіонів держави. Порівняно з іншими регіонами України, Росії, Білорусії, Прибалтики самоврядування Півдня України демонструвало приклади позитивного прикладу нових модернізаційних можливостей. Якщо пік модернізації на Півдні припав на другу половину XIX ст., то в інших регіонах він

лише розпочався на початку XX ст. Тому Південь України значно у вищих розмірах використав нові можливості модернізації. Самоврядування віднеслося до них із більшою мобільністю не боючися вимагати своє у державі та беручи кредити, позики на 30 та 50 років і повністю переходячи на нові раціональні та капіталістичні відносини.

Список літератури:

1. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Москва : Госиздат., 1928. С. 196–424.
2. Веселовский Б. Местное самоуправление и демократия. Пг. : Муравей, 1917. С. 10–28.
3. Веселовский Б. Муниципализация и муниципальная политика в России. Санкт-Петербург, 1914. С. 5–15.
4. Историческое обозрение города Полтавы. Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. С. 147–161, 285–300.
5. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 г. Симфереполь : Тип. таврическая губернская, 1902. С. 56–124.
6. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Ленинград : Наука, 1984. 260 с.
7. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 296 с.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Каменец-Подольский : Тип. Губ Правления. 1911. С. 160–170.
9. Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 г. Ковна : Тип. Губ. Правления. 1890. С. 70–72.
10. Памятная книжка Пензенской губернии на 1867 г. Петрозаводск : Тип. Губ. Правления. 1867. С. 118–120.
11. Прищепа О.П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2003. С. 113–115.
12. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної і виробничої власності в XIX – на початку XX століть : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2001. С. 32–40.
13. Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2008. 511 с.
14. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. С. 67–87.

Cheremisin O.V., Varnavska I.V. THE ROLE OF THE LOCAL GOVERNMENT IN MODERNIZATION OF ENGINEERING-TECHNICAL SPACE OF THE SOUTH UKRAINIAN CITIES DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

This article is devoted to the participation of the local governing bodies in modernization of the engineering-technical facilities in the South Ukrainian region during the second half of the 19th and early 20th centuries. The main focus is on the modernization of the cities in the South of Ukraine, but in parallel the comparison with other regions of the state is happening in order to determine the specifics of the local governing in other southern Ukrainian region. The article attempts to analyze the role of the local government in modernization of engineering-technical space, so the attention is focused on the modernization of landscaping industrial enterprises, sanitation, electrification, telephonization, tramwayization and other projects, related to the spheres of life. The attention is paid to the emergence of new industrial cities in connection with the modernization, the development of the factory complex. The emphasis is placed on the process of retraining cities in the Southern Ukrainian region from a purely agricultural to industrial and assess how much for them the process of modernization has brought positive and negative effects. In the conclusions indicated that in new modernized urban life entered only those cities in the Southern Ukraine that used the necessary potential that required the times of capitalism. By laying railroads and modernizing ports, the cities of the Southern Ukraine have received new conditions of existence, which significantly exceeded the indicators of the other regions of the country. In comparison with other regions of Ukraine, Russia, Belorussia and Baltic states, the self-government of the Southern Ukraine demonstrated positive examples of new modernization opportunities. If the peak of modernization in the South of Ukraine came in the second half of the 19th century, in other regions it only began in the early 20th century. Therefore, the South of Ukraine used the new opportunities to a much greater extent.

Key words: South of Ukraine, local government, modernization, engineering-technical complexes.